

ΑΝΤΙ ΠΡΟΛΟΓΟΥ

Αναγκαίες διευκρινίσεις για ιδιαίτερα ευαίσθητα θέματα

Αποδέχτηκα με περισσή χαρά την πρόταση των εκδόσεων «Κριτική» –αλλά και τη δυσκολία του εγχειρήματος– για τη συγγραφή αυτού του βιβλίου. Αποτελεί συντετηγμένη και κάπως τροποποιημένη έκδοση της *Τροχιάς του ενός Θεού*. Απευθύνεται στους αναγνώστες που επιθυμούν να ενημερωθούν, με πιο συνοπτικό τρόπο, πάνω στο φλέγον θέμα της θρησκευτικότητας στις μέρες μας, περιορισμένο έστω στις τρεις μεγάλες μονοθεϊστικές θρησκείες – Ιουδαϊσμός, Χριστιανισμός και Ισλάμ.

Οι διαφορές του βιβλίου που κρατάτε στα χέρια σας –εκτός βέβαια από τον προφανή περιορισμό του όγκου– από το μείζον «μητρικό» πόνημα (*Στην τροχιά του ενός Θεού*) μπορούν να συνοψιστούν στα παρακάτω: α) έχουν περιληφθεί σ' αυτό ορισμένα νεώτερα στοιχεία και νεώτερες αντιλήψεις πάνω σ' αυτό το απέραντο θέμα, β) έχει αυξηθεί σημαντικά το «ειδικό βάρος» της περίπλοκης σχέσης θρησκευτικότητας και σύγχρονης γνώσης· αυτό το συναρπαστικό θέμα καταλαμβάνει ολόκληρο το δεύτερο μέρος του βιβλίου, γ) με βάση τη συχνά όχι και τόσο ευχάριστη εμπειρία που είχα στο παρελθόν για το πόσο εύκολα δημιουργούνται παρανοήσεις ή παρεξηγήσεις όταν κανείς προσπαθεί να προσεγγίσει κριτικά την περιοχή της θρησκευτικότητας και να πει μερικά πράγματα με τ' όνομά τους (γιατί άραγε να συμβαίνει αυτό;), προσπάθησα εδώ, με τη μέγιστη δυνατή προσοχή, σχεδόν με σχολαστικότητα, να τοποθετηθώ όσο γίνεται πιο ξεκάθαρα τόσο πάνω στις βασικές αρχές του βιβλίου όσο και πάνω στο θέμα της σχέσης συγγραφέα και αναγνώστη. Για τους λόγους αυτούς θα ζητήσω την κατανόηση του αναγνώστη

για το κάπως εκτεταμένο εισαγωγικό σημείωμα, το οποίο όμως μπαίνει ήδη βαθιά στην ουσία των πραγμάτων με τα οποία θα καταπιαστώ στη συνέχεια.

Όλα τα θέματα που άπτονται του ευρύτερου περιεχόμενου της θρησκείας θεωρούνταν ανέκαθεν εξαιρετικά «ευαίσθητα». Σε κάμποσες χώρες –μεταξύ των οποίων και στη δική μας– έχει παρεισφρήσει η αντίληψη ότι αυτά τα θέματα άπτονται πραγμάτων που είναι κατά κάποιον τρόπο *λυμένα από αιώνες* και, σε κάθε περίπτωση, ανήκουν στην αποκλειστική αρμοδιότητα της Εκκλησίας. Η αποκλειστικότητα αυτή σε παλαιότερες εποχές έφτανε σε ακραία σημεία, τα οποία ούτε μπορούμε να διανοηθούμε σήμερα. Πρόγευση των πολλών παραδόξων και απίστευτων που θα συναντήσουμε εδώ..., και ακρότατη περίπτωση προστασίας της αποκλειστικότητας της Εκκλησίας, είναι αυτή ενός από τους πολύ μεγάλους ιερωμένους της Δύσης, του πάπα Γρηγορίου του Μεγάλου, ο οποίος ανέβηκε στον παπικό θρόνο το σωτήριο έτος 589. Με ειδική *βούλα* απαγόρευσε στους πιστούς, επί ποινή αφορισμού, ακόμη και την ανάγνωση των ιερών γραφών στο σπίτι τους, ή οπουδήποτε αλλού, χωρίς την παρουσία ιερωμένου. Κι αυτό για να διατηρήσει η Εκκλησία τον απόλυτο έλεγχο των πιστών, εφόσον την *ερμηνεία* των Γραφών, ακόμη και κατά την απλή ανάγνωσή τους, θα έκανε ο εξουσιοδοτημένος εκπρόσωπός της..., και μόνον αυτός.

Η πρώτη θέση του βιβλίου είναι ότι το θρησκευτικό θέμα στο σύνολό του αποτελεί αντικείμενο μέγιστης ηθικής και παιδευτικής σημασίας, αλλά ταυτόχρονα και θέμα μέγιστης κοινωνικής και εθνικής εμβέλειας. Τα συναφή προς αυτό προβλήματα κάθε άλλο παρά «*λυμένα*» είναι και ασφαλώς αφορούν ολόκληρη την κοινωνία, η οποία και καλείται να συμμετάσχει στη λύση τους. Κανέννας, επομένως, κοινωνικός ή έστω *υπερβατικός* φορέας –συμπεριλαμβανομένης και της Εκκλησίας– δεν είναι δυνατόν

να μονοπωλήσει την ενασχόληση με αυτά τα προβλήματα, ασχέτως αν εμφανίζονται ως λυμένα ή άλυτα.

Το άλλο θέμα που επιθυμώ να ξεκαθαρίσω είναι ότι δεν γράφω ως ειδικός στο θέμα της θρησκείας, γιατί πολύ απλά δεν είμαι ειδικός. Γράφω υπό την ιδιότητα του *σκεπτόμενου ανθρώπου και πολίτη*, ο οποίος πιστεύει ότι έχει κάθε δικαίωμα να προσπαθήσει, μέσα στο δαιδαλώδες και ασαφές οικοδόμημα της θρησκευτικότητας που του προτείνεται «έξωθεν», να ψάξει να βρει ένα δρόμο αποδεκτό από τη συνείδησή του, τη λογική του και την ανθρώπινη αξιοπρέπειά του. Τίθεται, βέβαια, άμεσα το ερώτημα αν κάποιος, κατά δήλωσή του μάλιστα μη ειδικός, «νομιμοποιείται» να αναμετριέται δημόσια μ' ένα τόσο ευρύ και τόσο ευαίσθητο γνωστικό, αλλά ταυτόχρονα και υπαρξιακό, αντικείμενο. Πιστεύω πως για την περίπτωση η απάντηση πρέπει ασφαλώς να είναι καταφατική. Κατά την ταπεινή μου γνώμη είναι όχι μόνο δικαίωμα αλλά και επιτακτική υποχρέωση του σκεπτόμενου πολίτη να αναμειχθεί ενεργά σε ένα θέμα που αφορά άμεσα έναν σημαντικότερο τομέα της ζωής του, τον οποίο επί αιώνες οι διάφοροι «ειδικοί» είχαν αφαιρέσει από τη δικαιοδοσία του.

Εδώ βρίσκεται και η ουσία της παρανόησης που είναι πιθανόν να δημιουργήθηκε στο παρελθόν ή να δημιουργηθεί εκ νέου με αφορμή τις παραπάνω θέσεις μου. Οτιδήποτε γράφεται εδώ δεν αφορά εξειδικευμένα θέματα εσωτερικής δομής της θρησκείας, ή θέματα περιεχομένου του δόγματος, ή έστω θέματα ερμηνείας των Γραφών ή της Εκκλησιαστικής Παράδοσης, όπου ασφαλώς είναι *πρωταρχικής σημασίας* η γνώση και η αναντικατάστατη εμπειρία του ειδικού. Το περιεχόμενο του βιβλίου αφορά αποκλειστικά το θέμα της συνολικής αντιμετώπισης από τον σύγχρονο άνθρωπο και τον σκεπτόμενο πολίτη του ευρύτετου φάσματος των *προτάσεων θρησκευτικότητας* των οποίων γίνεται αποδέκτης. Αν δηλαδή πρέπει να αποδεχτεί τις προτάσεις αυτές «ως έχουν», αν και μέχρι ποίου βαθμού δικαιούται να τις διερευνήσει κριτικά και με ποιον τρόπο μπορεί να το κάνει και αν, μετά την παραπάνω κριτική διερεύνηση, δικαιούται να αποφασίσει,

αυτός όμως και όχι κάποιος άλλος, ποιες θα αποδεχθεί και ποιες θα απορρίψει.

Κατά την ταπεινή μου και πάλι γνώμη, μακρότατη και οδυνηρότατη εμπειρία αιώνων έδειξε ότι στον μέγιστης, επαναλαμβά-
νω, σημασίας τομέα της θρησκευτικότητας, σημαντικότεροι ταγοί του μεγάλου πλήθους των απλών σκεπτόμενων ανθρώπων δεν υπήρξαν ούτε οι θρησκευολόγοι, ούτε οι ιστορικοί των θρησκειών, ούτε οι υψηλής ή χαμηλής βαθμίδας ιερωμένοι, ούτε άλλοι που ασχολούνται κατ' επάγγελμα με τα θρησκευτικά πράγματα, αλλά ορισμένοι «μη ειδικοί» αλλά φωτισμένοι εκπρόσωποι της ευρύτερης φιλοσοφικής ή κοινωνιολογικής σκέψης. Επιπλέον, και προς μέγιστη, είμαι βέβαιος, οργή των «ειδικών», θα πρόσθετα ότι για την ενασχόληση με το αντικείμενο επαρκούν άνθρωποι που έχουν ιδιαίτερα αναπτυγμένο τον κοινό νου.

Θα επιχειρήσουμε τώρα ένα ακόμη βήμα. Τα θρησκευτικά πράγματα είναι δυνατόν να προσεγγιστούν με δύο εντελώς διαφορετικούς τρόπους. Ο πρώτος και ο ασφαλώς ευρύτερης αποδοχής είναι ο *αποκαλυπτικός*, κατά τον οποίο ο πιστός αποδέχεται εξ υπαρχής και εξ ολοκλήρου την *Αποκάλυψη*, όπως αυτή παραδίδεται στις Γραφές και στην Εκκλησιαστική Παράδοση. Ο δεύτερος τρόπος είναι ο *κριτικός*, όπου ο ενδιαφερόμενος –σκοπίμα δεν τον ονομάζω ακόμη πιστό– ασκεί την κριτική του ικανότητα και «φιλτράρει» μέσα από την κριτική του σκέψη τα μηνύματα της Αποκάλυψης, με ενδεχόμενο αποτέλεσμα άλλα να αποδέχεται και άλλα να απορρίπτει. Ασφαλώς, στην καθημερινή πραγματικότητα συναντάμε συχνά μεικτές μορφές προσέγγισης της θρησκείας, με μεγάλη ποικιλία ως προς τη «δοσολογία» συμμετοχής καθενός από τους δύο τρόπους. Οι αποχρώσεις όμως είναι τόσο πολλές, που είμαστε αναγκασμένοι να αναφερθούμε αποκλειστικά και μόνο στις δύο αυτές αμιγείς κατηγορίες της προσέγγισης. Είναι άλλωστε παρατηρημένο ότι όσοι, για διάφορους λόγους, προσπαθούν κάποια στιγμή να προσεγγίσουν το Θείο με μεικτούς ή σύνθετους τρόπους, συνη-

θέστατα επιλέγουν είτε τον έναν είτε τον άλλον τρόπο προσέγγισης, δηλαδή είτε τον αποκαλυπτικό είτε τον κριτικό. Θεωρητικά, ιδιαίτερη κατηγορία προσέγγισης αποτελεί και η άρνηση οποιασδήποτε προσέγγισης, δηλαδή η τόσο διαδεδομένη στη σύγχρονη εποχή μας *θρησκευτική αδιαφορία*, η οποία όμως διαφέρει πολύ από τη συνειδητή *αθεΐα*.

Με βάση τους δύο παραπάνω τρόπους προσέγγισης δημιουργήθηκαν και δύο διαφορετικές σχολές θεολογικής σκέψης: η σχολή της *αποκαλυπτικής θεολογίας* και η σχολή της *κριτικής θεολογίας*, οι οποίες και αυτές παρουσιάζουν αντίστοιχες αποκλίσεις μεταξύ τους. Η αποκαλυπτική θεολογία αποδέχεται τις Γραφές και την Εκκλησιαστική Παράδοση ως έχουν, ενώ η κριτική θεολογία διωλίζει όλα αυτά μέσα από την κριτική σκέψη και την κριτική ικανότητα του ανθρώπινου νου. Και εδώ είναι προφανές ότι στις μέρες μας σπανίως συναντάμε τη μία ή την άλλη μορφή στην άκαμπτη και απόλυτη εκδοχή της, γι' αυτό και είναι ορθότερο να αναφερόμαστε σε «επικρατούσες ή κυρίαρχες τάσεις» προς τη μία ή την άλλη κατεύθυνση.

Θα προσθέσω εδώ ότι η εξ υπαρχής ένταξη ενός ενδιαφερομένου για τα θρησκευτικά πράγματα στον *αποκαλυπτικό* δρόμο επιλύει μια για πάντα όλες τις εσωτερικές του ανησυχίες και αναστέλλει κάθε αιτία εσωτερικής υπαρξιακής αγωνίας. Από μία άποψη –και το λέω αυτό χωρίς καμιά απολύτως διάθεση παραδοξολογίας ή υποτίμησης της αποκαλυπτικής οδού– η θέση αυτή αποτελεί ευλογία για τον πιστό, αφού τον οδηγεί στον δρόμο της εσωτερικής ηρεμίας και του εφησυχασμού. Αντίθετα, ο *κριτικός* δρόμος είναι δρόμος δύσβατος, προάγγελος εσωτερικών ταλαιπωριών χωρίς ορατό τέλος, αλλά και δρόμος που επιφυλάσσει ενίοτε μεγάλες χαρές και μεγάλες συγκινήσεις σ' αυτόν που επιχειρεί να τον βαδίσει.

Μια άλλη αιτία παρανοήσεων στην οποία επιθυμώ να αναφερθώ είναι η ευρύτερη σχέση της διερεύνησης της θρησκευτικότητας, που επιχειρούμε εδώ, με το γνωστικό αντικείμενο που

συμβατικά ονομάζουμε *ιστορία*. Ασφαλώς αυτό το βιβλίο δεν είναι «ιστορικό», με την ακαδημαϊκή έννοια του όρου. Όμως, η όποια τοποθέτηση στα θέματα με τα οποία καταπιάνεται και η όποια άσκηση της αντίστοιχης κριτικής σκέψης *βασίζονται αναγκαστικά σε γεγονότα τα οποία υποτίθεται ότι συνέβησαν, ή τα οποία μας έχουν πει ότι συνέβησαν, αλλά για τα οποία εμείς προσπαθούμε να εξακριβώσουμε όχι μόνο αν πράγματι συνέβησαν, αλλά και πώς ακριβώς συνέβησαν*. Στις περισσότερες περιπτώσεις, η μεικτή ιστορική και *υπερβατική* σύνθεση του γνωστικού αντικειμένου των θρησκειών μάς αναγκάζει να αποδεχτούμε απόψεις ή να βγάλουμε συμπεράσματα που δεν θεμελιώνονται σε ιστορικές πηγές αυστηρής επιστημονικής αξιοπιστίας. Με ποιον τρόπο βγάζουμε αυτά τα συμπεράσματα; Από αβέβαιες πληροφορίες, από αναφορές τρίτων, από την προφορική παράδοση, την οποία κάποιιοι, σε μεταγενέστερα χρόνια, φρόντισαν να καταγράψουν (σύμφωνα όμως με τις δικές τους αντιλήψεις), και τέλος από την ευρεία παρεμβολή της συλλογιστικής μας προπαίδειας και του «φαντασιακού» μας, όπως συμβαίνει όταν λέμε *ότι τα πράγματα κάπως έτσι θα πρέπει να συνέβησαν*.

Προσθέστε σε όλα αυτά και ένα άλλο στοιχείο που συσκοτίζει την ιστορική μας κρίση: το «αταβιστικό» δέος περί τα θρησκευτικά πράγματα, το οποίο ενυπάρχει σχεδόν σε κάθε άνθρωπο. Για παράδειγμα, δεν είναι εύκολο να καταπιαστεί κανείς με θέματα όπως αυτό της *ιστορικότητας του Ιησού* –όπου ερευνάται αν ο Ιησούς ήταν ιστορικό πρόσωπο–, ή με το θέμα της *ιστορικότητας της Παλαιάς Διαθήκης*, όπου ενδεχομένως έρχονται συχνά σε ευθεία αντιπαράθεση τα όσα από την τρυφερή μας ηλικία μάθαμε από τη Βίβλο ότι συνέβησαν, με ορισμένα «δυσκόλως διαψεύσιμα» συμπεράσματα για τα ίδια θέματα, τα οποία μπορεί να προκύπτουν από πρόσφατες ανακαλύψεις παπύρων ή από πρόσφατες αρχαιολογικές ανασκαφές. Προσπαθώ, με άλλα λόγια, να πω ότι για διάφορους απόλυτα κατανοητούς λόγους, που οφείλονται ίσως στο προϋπάρχον βαθύ θρησκευτικό αίσθημα των κάθε είδους επιστημόνων και ερευνητών, αλλά και στην ισχυρή άμεση ή έμμεση πίεση

που πάντοτε ασκούσε πάνω τους η Εκκλησία, οι επιστήμονες αυτοί –οι οποίοι κατά τα άλλα μπορεί να είναι εξαιρετικοί–, όταν ασχολούνται με θέματα που άπτονται του Θεού, εμφανίζουν συχνά την πολύ ανθρώπινη τάση να βάζουν αρκετό νερό στο κρασί τους σε ό,τι αφορά την αξιοπιστία των ιστορικών πηγών τους.

Με κίνδυνο να γίνω κουραστικός, αλλά αποβλέποντας στη σαφήνεια των βασικών θέσεων του βιβλίου –με τις οποίες προφανώς δεν έχει καμιά υποχρέωση να συμφωνήσει ο αναγνώστης– και στην άρση, ελπίζω, κάθε δυνατότητας παρανόησης, θα συνοψίσω όσα μέχρι τώρα ανέφερα:

- α) Καθένας δικαιούται να εκφράζεται με όποιον τρόπο νομίζει δόκιμο για το μέγιστο θέμα της θρησκευτικότητας και για τις επιπτώσεις που αυτό έχει στη ζωή του. Καμιά «αποκλειστικότητα» σ' αυτό το πεδίο δεν είναι αποδεκτή.
- β) Στον, σύμφωνα με τα παραπάνω, αυστηρά οριοθετημένο χώρο όπου κινείται αυτό το βιβλίο, δεν φαίνεται να έχει θέση οποιαδήποτε επίκληση «αυθεντίας» σχετικά με το θέμα. Σε άλλα ειδικά δογματικά ή ερμηνευτικά περί τη θρησκεία θέματα ασφαλώς δεν ισχύει το ίδιο και ο ειδικός, επαναλαμβάνω, είναι *αναντικατάστατος*.
- γ) Είτε εντάσσεσαι εξ υπαρχής στην *αποκαλυπτική* θεολογία και λύνεις τα θρησκευτικά σου προβλήματα μια και καλή, είτε μπαίνεις στον δύσκολο δρόμο της *κριτικής* θεολογίας και αρχίζεις να βασανίζεσαι. Η απόφαση είναι καθαρά προσωπική και κανείς δεν μπορεί να σε βοηθήσει να επιλέξεις.
- δ) Προσεγγίζοντας τη θρησκευτικότητα κατά τη διάρκεια της προσωπικής έρευνας που μπορεί να κάνει ο καθένας, καλό είναι να έχει υπόψη του ότι οι *ιστορικές πηγές* είναι πολύ συχνά «αδύναμες» και, στην καλύτερη περίπτωση, έχουν μειωμένη ιστορική αξιοπιστία.

Θα κλείσω αυτό το εισαγωγικό σημείωμα με μια *de profundis* διευκρίνιση προς τον αναγνώστη. *Ανήκω σ' αυτούς που δεν έχουν*

ποτέ δεχτεί την εφησυχαστική ευλογία της Αποκάλυψης. Δεν θα υπήρχε κανένας απολύτως λόγος να εκθέσω εδώ προσωπικές εμπειρίες που, σε τελευταία ανάλυση, αφορούν αποκλειστικά εμένα, αν δεν γνώριζα ότι στην ίδια ακριβώς θέση βρίσκονται και χιλιάδες άλλοι συνάνθρωποί μου. Τι πρέπει, επιτέλους, να κάνουν όλοι αυτοί και ποιες γνωστικές ή άλλες «αποσκευές» πρέπει να διαθέτουν ώστε να προσπαθήσουν τουλάχιστον να προσεγγίσουν το Θείο [και βέβαια τι είδους Θείο;], ανεξάρτητα αν το αποδεχθούν στην ολότητά του ή το απορρίψουν; Ελπίζω ότι αυτό το βιβλίο θα αποτελέσει κοινό σημείο προσέγγισης ανάμεσα στον συγγραφέα και στον αναγνώστη σ' αυτόν τον βήμα βήμα δύσβατο και αβέβαιο δρόμο της αναζήτησης. Σε κάθε περίπτωση, η στοιχειώδης εντιμότητα προς τον αναγνώστη επιβάλλει να ξεκαθαρίσω ότι αυτό το βιβλίο είναι θεμελιωμένο στην κριτική θεολογία και γενικότερα στην κριτική σκέψη. Θα ήμουν, άλλωστε, ακατάλληλος να προσεγγίσω το θέμα από το αποκαλυπτικό μονοπάτι.

ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ

ΜΑΤΙΕΣ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ

Είναι αδύνατον να εισέλθω στην ουσία του πεδίου που ονομάζουμε θρησκεία, ιδιαίτερα αν σ' αυτή την προσέγγιση ακολουθήσουμε το κριτικό-γνωστικό μονοπάτι, χωρίς να έχω διατρέξει την ιστορική πορεία των διάφορων θρησκειών και θρησκευτικών συμβάντων που γνωρίζουμε, με ιδιαίτερη έμφαση σ' αυτά που αφορούν τις τρεις μονοθεϊστικές θρησκείες. Θα επαναλάβω, όμως, ότι πρέπει να είμαστε ιδιαίτερα προσεκτικοί. Για τα περισσότερα γεγονότα που άπτονται της πορείας των τριών μονοθεϊστικών θρησκειών κάποιος άλλος μας είτε ότι αυτά συνέβησαν όπως μας παραδίδονται από τους παλαιότερους και, επομένως, είναι εξαιρετικά δύσκολο να ελέγξουμε τι ακριβώς συνέβη.

Όμως, θα ήταν τουλάχιστον αφελές ακόμη και να επιχειρήσω, στον εδώ διαθέσιμο χώρο, να συνθέσω την πραγματική ιστορία της πορείας των μονοθεϊστικών θρησκειών. Στην καλύτερη περίπτωση, αυτό το εγχείρημα θα απαιτούσε πολλαπλάσιο χώρο. Η μέθοδος, λοιπόν, που υιοθέτησα είναι η «τηλεγραφική» κάλυψη μεγάλων ιστορικών περιόδων με απλή αναφορά στα πιο σημαντικά γεγονότα και, στη συνέχεια, η διεξοδικότερη ανάπτυξη μερικών επιλεγμένων θεμάτων. Επειδή, όμως, η σχέση μου με τον αναγνώστη επιδιώκεται να είναι απόλυτα, θα έλεγα «βάνουσα», ξεκάθαρη, πρέπει να ομολογήσω ότι αυτές οι επιλογές δεν είναι ούτε τυχαίες ούτε πάντοτε «αθώες». Συχνά έγιναν για να κλονίσουν όσο γίνεται περισσότερο ορισμένες «απόλυτες βεβαιότητες» ή άλλες αναστολές σχετικά με τη θρησκευτικότητα, τις οποίες

όλοι μας κουβαλάμε τόσο από την οικογένεια όσο και από την παιδική μας ηλικία.

Βασική επιδίωξή μου είναι ότι βαθμιαία, και όσο εμβαθύνουμε στα συναρπαστικά θρησκευτικά συμβάντα, συγγραφέας και αναγνώστης από κοινού θα αρχίσουμε να ασκούμε όλο και περισσότερο την κριτική μας σκέψη για όλα αυτά, να προβληματιζόμαστε όλο και περισσότερο για το τι είναι πιθανόν να συνέβη στην πραγματικότητα –σε αντίθεση με αυτά που μας έχουν πει ότι συνέβησαν– και παράλληλα να εθιζόμαστε στις κοινές βασικές έννοιες που διαμόρφωσαν τις μεγάλες μονοθεϊστικές θρησκείες.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Η ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΤΗΤΑ ΣΤΟΝ ΑΡΧΑΙΟ ΚΟΣΜΟ

Θεώρησα σκόπιμο να καταπιαστώ πρώτα με τον προϊστορικό μονοθεϊσμό έως και την εποχή της υποτιθέμενης επίσημης γέννησής του στην Παλαιστίνη. Επιχειρώ εδώ μια πολύ σύντομη επισκόπηση του θρησκευτικού πεδίου του τότε γνωστού κόσμου με αφετηρία τη Μεσοποταμία –ομφαλό τότε των διάφορων πολιτισμών– και με πορεία τόσο προς την Ανατολή (Περσία, Ινδία, Κίνα) όσο και προς τη Δύση (Αίγυπτος, Κρήτη, ελλαδικός χώρος κ.λπ.). **Κατ' εξαίρεση**, στο κεφάλαιο αυτό αναφέρομαι εν συντομία και στις πολυθεϊστικές θρησκείες (Ανατολή, αρχαία Ελλάδα κ.λπ.), έτσι ώστε να καλυφθεί ο μείζων θρησκευτικός περιγύρος υποδοχής του δεύτερου κύματος του «ιστορικού» πλέον μονοθεϊσμού. Διεξοδικότερα θα διαπραγματευτώ εδώ την εμφάνιση και την πρώιμη πορεία του Ιουδαϊσμού, ο οποίος συμβατικά θεωρείται ο πατέρας των μονοθεϊστικών θρησκειών.

Οι εντραφείς θεές της γονιμότητας

Ο ανθρωπομορφικός Θεός της *Γένεσης*, που γνωρίσαμε από την τρυφερή μας ηλικία ατενίζοντας τον Παντοκράτορα των θόλων των εκκλησιών, λατρεύτηκε, με τη μορφή που τον φανταζόμαστε ακόμη και σήμερα, για περισσότερο από 3.000 χρόνια. Γνωρίζουμε επίσης ότι ο άμεσος ανθρωπολογικός πρόγονός μας, ο *Homo sapiens* –για να περιοριστούμε σ' αυτόν και να μην πάμε ακόμη πιο πίσω– εμφανίστηκε περίπου το 40000 με 35000 π.Χ. και εξελίχθηκε στη συνέχεια στο οικείο σε μας ανθρώπινο γένος,

στο οποίο και ανήκουμε. Κατά τη διάρκεια όλων αυτών των δεκάδων χιλιάδων χρόνων, ο *Homo sapiens* πίστευε σε κάποιον Θεό. Ποιος, όμως, ήταν αυτός;

Προς μεγάλη απελπισία των αρρένων φαλλοκρατών μελετητών και των παντός είδους σοφών, ανθρωπολόγων, αρχαιολόγων, παλαιοντολόγων και θρησκευσιολόγων, ο Θεός που υπήρχε πριν από τον «αρσενικό» Θεό της *Γένεσης* και για το μεγαλύτερο διάστημα αυτών των 40.000-35.000 χρόνων, σύμφωνα με τη συντριπτική πλειοψηφία των στοιχείων που διαθέτουμε, αποδείχτηκε ότι ήταν γυναίκα!

Τα απεικονιστικά στοιχεία που έχουμε στη διάθεσή μας και προέρχονται από τη μακρά αυτή περίοδο, που αρχίζει από τη λεγόμενη *Ανώτερη Παλαιολιθική* (38000 π.Χ.) και φθάνει έως τη *Χαλκολιθική* εποχή –όταν, δηλαδή, γύρω στο 4000 π.Χ. εμφανίστηκαν οι πρώτοι μεγάλοι «αστικοί» πολιτισμοί στη Μεσοποταμία–, είναι κυρίως διδιάστατες παραστάσεις ζώων ή ιδεογράμματα στους τοίχους των σπηλαίων, καθώς και τριδιάστατα αγαλματίδια από πέτρα, κόκαλο ή πηλό. Υπάρχουν, ασφαλώς, σε όλα αυτά λιγότερες αρσενικές θεότητες: ένας υποτονικός *άρχοντας των ζώων και των δασών*, συνήθως γενειοφόρος και καθισμένος σε θρόνο, ο οποίος ενίοτε εμφανίζεται και με ανθρωποζωική μορφή. Βρίσκουμε επίσης έναν *προστάτη της εστίας* των πρωτόγονων σπιτιών ή των ανθρώπων που τα κατοικούσαν, ο οποίος εμφανίζεται συχνά φαλλόμορφος ή οφιόμορφος. Υπάρχουν επίσης και κάποια ζώα-θεότητες.

Όμως, τα περισσότερα γλυπτά ή αγαλματίδια, όπως αποδεικνύεται από αυτά που βρέθηκαν από τη Σιβηρία έως την Παλαιστίνη και από τη Σκοτία έως την Ισπανία, τη Μάλτα ή τις Κυκλάδες, απεικονίζουν γυναικείες μορφές, και έχουμε κάθε λόγο να πιστεύουμε ότι *απεικονίζουν θεότητες*. Οι περισσότερες απ' αυτές είναι δύσμορφες ευτραφείς θεές με τεράστια στήθη, τεράστιους γοφούς και εξογκωμένη κοιλιά. Αυτή ακριβώς είναι η απεικόνιση της τρομερής *Μητέρας-Θεάς, Μητέρας-Φύσης, Μεγάλης Μητέρας*, ή όπως και αν την ονομάσουμε, η οποία όμως πρόσφερε

απλόχερα στους ανθρώπους τα δώρα που τους κρατούσαν στη ζωή: τους άγριους καρπούς της γης, τα θηράματα από τα δάση, τα ψάρια από τις λίμνες, το δροσερό νερό από τις πηγές και γενικότερα τη γονιμότητα.

Εννοείται ότι η Θεά της Γονιμότητας, όταν ήταν στις κακές της, προκαλούσε τον φόβο και τον τρόμο με τις θύελλες, τους κατακλυσμούς, τους σεισμούς, την καταστροφή της συγκομιδής κ.λπ. Έπρεπε, λοιπόν, να εξευμενίζεται από τους πιστούς σε τακτά χρονικά διαστήματα, και αυτό μπορούσε να επιτευχθεί με τις θυσίες. Είναι απίστευτη η ανάγκη για θυσία που χαρακτηρίζει ολόκληρη την ιστορία του ανθρωπίνου γένους, και είναι εξίσου απίστευτες οι φρικαλεότητες και τα εγκλήματα που διαπράχθηκαν στο όνομα αυτής της ανάγκης, ιδιαίτερα στην περίπτωση που η θυσία προσλαμβάνει την απεχθή μορφή της *ανθρωποθυσίας*.

Οι ευτραφείς αυτές ματρόνες της γονιμότητας διατήρησαν το μονοπώλιο της θεϊκότητας για 30.000 περίπου χρόνια, αλλά σιγά σιγά άρχισαν να αποδυναμώνονται. Η αποδυνάμωση της Μητέρας-Θεάς είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την ιστορία της επικράτησης της φοβερότερης φυλής νομάδων επιδρομέων που γνωρίζουμε, της φυλής των Αρειών, από την οποία άλλωστε και προερχόμαστε. Οι Αρειοί ξεκίνησαν, την πέμπτη ή την έκτη χιλιετία π.Χ., από μια περιοχή βόρεια της Μαύρης Θάλασσας, κάπου ανάμεσα στα Καρπάθια και τον Καύκασο. Ήδη από την τέταρτη χιλιετία είχαν εγκατασταθεί στις κοιλάδες των μεγάλων ρωσικών ποταμών, ενώ περίπου από το 2800 π.Χ. ξεχύθηκαν ασυγκράτητοι, σε δύο χωριστούς κλάδους, για να καταλάβουν όλο τον τότε γνωστό κόσμο. Ο πρώτος κλάδος –ας τον πούμε δυτική ομάδα–, από τον οποίο προήλθαν αργότερα οι ινδοευρωπαίοι γεωργοί, αποτέλεσε τον πυρήνα όλων σχεδόν των μετέπειτα ευρωπαϊκών εθνών. Η ανατολική ομάδα των Αρειών της στέπας ή Ινδο-Αρειών πέρασε από τη βόρεια και την ανατολική πλευρά της Κασπίας, κατέβηκε προς το Ιράν και την κοιλάδα του Ινδού ποταμού και προχώρησε ανατολικά μέχρι το κινεζικό τότε Τουρκεστάν.

Πρώτοι οι Άρειοι πίστεψαν σε μια «λαμπρή» μετά θάνατον ζωή. Ο ηρωικός θάνατος του πολεμιστή μετασχηματίζεται γι' αυτούς σε προνομακή θρησκευτική εμπειρία. Το γεγονός της πίστης στη μετά θάνατον ζωή και του κινήτρου που είχε ο πολεμιστής να πέσει στη μάχη τούς έκανε ακαταμάχητους, ακριβώς όπως συνέβη πολύ αργότερα με το Ισλάμ.

Οι Άρειοι, ως πολεμικός λαός, δεν έχουν ως πρωταρχικό στόχο τη γεωργική ή συλλεκτική απόδοση, αλλά την επικράτηση στη μάχη και την καθυπόταξη των άλλων λαών. Επινόησαν αρσενικούς θεούς του πολέμου και, όπως ήταν φυσικό, οι ευτραφείς θεές της γονιμότητας έχασαν τα πρωτεία που είχαν επί πολλές χιλιάδες χρόνια.

Πορεία προς τα ανατολικά

Σημείο εκκίνησης των πρώτων μεγάλων αστικών οικισμών είναι η περιοχή της Μεσοποταμίας. Οι πρώτες σημαντικές πόλεις δημιουργούνται στις κοιλάδες των μεγάλων ποταμών της χώρας γύρω στο 4000 π.Χ. Ακολουθούν οι πρώτες πόλεις στην κοιλάδα του Νείλου, γύρω στο 3200 π.Χ., και στην κοιλάδα του Ινδού ποταμού, γύρω στο 2500 π.Χ.

Στις αρχές της τέταρτης χιλιετίας π.Χ. οι Σουμέριοι κατοικούσαν τη Μεσοποταμία. Ανάδειξαν έναν σπουδαίο πολιτισμό, ο οποίος διατηρήθηκε περίπου 2.000 χρόνια. Όμως, μια άλλη νομαδική φυλή, οι Ακκάδιοι, ξεφύτρωσε από τις ερήμους της Συρίας και γύρω στο 2300 π.Χ. άρχισε να κατακτά τη χώρα των Σουμέριων. Οι δύο πολιτισμοί αναμίχθηκαν επιτυχώς και σήμερα μιλάμε για σουμεροακκαδικό ή βαβυλωνιακό πολιτισμό, από την περίφημη πόλη Βαβυλώνα που ίδρυσαν οι Ακκάδιοι.

Γύρω στο 1700 π.Χ. ο βασιλιάς Χαμουραμί, που ανήκε στη νομαδική φυλή των Αμορραίων, έγινε κύριος της Μεσοποταμίας. Παρέμεινε γνωστός στην ιστορία από τον περίφημο ηθικό και κοινωνικό κώδικα που συνέταξε, ο οποίος φέρει το όνομά του.

Ο Ζαρατούστρα

Ξεκινώντας, λοιπόν, από τη Μεσοποταμία και οδεύοντας προς τα ανατολικά, συναντάμε πρώτα το ξακουστό βασίλειο της Περσίας, το οποίο συνέπιπτε σε γενικές γραμμές με το σημερινό Ιράν. Οι άνθρωποι εδώ λατρεύουν τον έναν και μοναδικό Θεό, τον δημιουργό του κόσμου. Ο Θεός αυτός επικουρείται από το Άγιο Πνεύμα. Αντίπαλός του είναι ο Θεός του κακού, του ψεύδους, του σκότους και της καταστροφής, που έχει την έδρα του στην κόλαση. Οι ψυχές των ανθρώπων που έχουν διαπράξει πολλές αμαρτίες θα πάνε μετά τον θάνατό τους στην κόλαση, όπου και θα παραμείνουν έως την ημέρα της ανάστασης και της καθολικής κρίσης των νεκρών. Τελεία και παύλα. Όλα είναι απλά, ξεκάθαρα, εύληπτα. Με αυτές τις λίγες γραμμές περιγράψαμε ήδη το περιεχόμενο της μεγάλης θρησκείας του Θεού Μάσδα, τον Μασδαϊσμό ή Ζωροαστριισμό, από την οποία όμως σήμερα σχεδόν δεν διατηρούνται ίχνη.

Αυτή τη θρησκεία την ίδρυσε ο Ζαρατούστρα (Ζωροάστρης στα ελληνικά), ο οποίος έζησε περίπου από το 628 ή 630 έως το 551 π.Χ. Ο μοναδικός Θεός της είναι ο Αχούρα Μάσδα και η θρησκεία επέζησε για δέκα περίπου αιώνες, έως την κατάληψη της Περσίας από το Ισλάμ. Τα βασικά δογματικά της στοιχεία μοιάζουν τόσο πολύ με τα αντίστοιχα του Χριστιανισμού, που οι χριστιανοί μελετητές αυτής της λησμονημένης πλέον θρησκείας βρέθηκαν σε αμηχανία όταν διαπίστωσαν ότι αυτά τα κοινά σημεία προϋπήρχαν έξι αιώνες πριν από τον Ιησού, διατυπωμένα μάλιστα με μεγάλη σαφήνεια από έναν «βάρβαρο» προφήτη. Αποκορύφωμα της αμηχανίας υπήρξε το σημείο όπου η μασδαϊκή παράδοση αναφέρει ότι ο Ζαρατούστρα γεννήθηκε σ' ένα σπήλαιο από το «ουράνιο γάλα», το οποίο γονιμοποιήθηκε στα σωθικά μιας παρθένου.

Χαλαρότητα στην Ινδία

Προχωρώντας ανατολικότερα, συναντάμε την απέραντη Ινδική χερσόνησο, η οποία περιλάμβανε τότε και τις περιοχές όπου βρίσκονται σήμερα το Αφγανιστάν, το Πακιστάν και το Θιβέτ. Γύρω στο 1800 ή 1900 π.Χ. πραγματοποιείται η δεύτερη εισβολή των Αρείων στην περιοχή –η πρώτη είχε γίνει 1.000 περίπου χρόνια νωρίτερα και δεν είχε δημιουργήσει μόνιμες εγκαταστάσεις–, η οποία χρειάστηκε τρεις ή τέσσερις αιώνες για να ολοκληρωθεί.

Στην περιοχή του Ινδού ποταμού, όπως άλλωστε και όπου αλλού έφτασαν ως κατακτητές, οι Άρειοι μετέφεραν και τις θρησκευτικές παραδόσεις τους. Από τη σύγκρουση αλλά και τον συγκερασμό αυτών των παραδόσεων, του αυστηρού *Βραχμανισμού* των Αρείων και του χαλαρού *Σιβαϊσμού* –το όνομα έλκει την καταγωγή του από τον γλεντοκόπο Θεό Σίβα– των αυτοχθόνων, προήλθε μία από τις μεγαλύτερες, τις πολυπλοκότερες και τις χαλαρότερες θρησκείες του κόσμου, η οποία πολύ αργότερα, τον 19ο μόλις αιώνα, ονομάστηκε *Ινδουισμός*. Είναι θρησκεία χωρίς ναούς, δόγματα, αιρέσεις, ίσως και χωρίς συγκεκριμένο ηθικό κώδικα.

Όμως, από τις αρχές του 6ου αιώνα π.Χ., η Ινδική χερσόνησος έζησε μια περίοδο έντονης θρησκευτικής και φιλοσοφικής κινητικότητας. Ακατάπαυστα διέσχιζαν ολόκληρη τη χώρα ιερείς, μύστες, άγιοι, ασκητές, οπαδοί της γιόγκα, μάγοι, διαλεκτικοί, σοφιστές, υλιστές, μηδενιστές κ.ά. Κύρια αιτία της ανατροπής από την προηγούμενη, θρησκευτικά υποτονική, κατάσταση του Ινδουισμού υπήρξε ο Βούδας, μύστης της άλλης μεγάλης «διδασκαλίας» των Ινδιών, του Βουδισμού, η οποία κάποια στιγμή κατέληξε συμπτωματικά σε θρησκεία. Η τρίτη μεγάλη θρησκεία της Ινδικής χερσονήσου σήμερα, η μουσουλμανική, η οποία επικράτησε κυρίως στο Πακιστάν, ήρθε πολλούς αιώνες αργότερα, ως αποτέλεσμα της προέλασης του «ξίφους» του Ισλάμ.

Ο Σινάτρτα Γκαουτάμα, λοιπόν, περισσότερο γνωστός ως Βούδας, που στα σανσκριτικά σημαίνει φωτισμένος (ή ακριβέστερα αυτός που ξύπνησε), γεννήθηκε γύρω στο 558 π.Χ. στη μικρή πόλη Καπιλαβάσπου, στα σύνορα Ινδιών και Νεπάλ. Ήταν γιος του τοπικού ηγεμόνα, του Σουντονάνα. Η διδασκαλία του Βούδα αλλά και των πολυάριθμων αιρέσεων ή κλάδων του Βουδισμού είναι πολύπλοκη: ασχολείται σχεδόν αποκλειστικά με τον εσωτερικό κόσμο του ανθρώπου, και ιδιαίτερα με τις μεθόδους που στοχεύουν στην ανακούφιση του πάσης φύσεως ανθρώπινου πόνου, ασχέτως αν αυτός έχει φυσικά ή ψυχικά αίτια. Πρέπει επίσης να τονίσουμε ότι ο Βουδισμός είναι η μόνη, ίσως, από τις μεγάλες θρησκείες, της οποίας ο ιδρυτής όχι μόνο δεν δηλώνει προφήτης ή απεσταλμένος του Θεού, αλλά απορρίπτει και αυτή την ίδια την ιδέα της Υπέροχης Δύναμης. Χαρακτηρίζει τον εαυτό του φωτισμένο δάσκαλο και οδηγό του νου και της ψυχής των ανθρώπων, με μοναδικό σκοπό την απελευθέρωσή τους από τον πόνο. Το πιθανότερο είναι ότι άθελά του η αίγλη του σωτήρα και ελευθερωτή του ανθρώπου από τον πόνο, που απέκτησε αργότερα, συνέβαλε ώστε να μετασχηματιστεί η διδασκαλία του σε θρησκεία και να μεταμορφωθεί το ιστορικό πρόσωπο του διδασκάλου περίπου σε θεότητα.

Θεοί γραφειοκράτες στην Κίνα

Έχει συχνά λεχθεί από ευρωπαίους σοφούς ότι δεν είναι δυνατόν να υπάρξει μεγάλος πολιτισμός χωρίς την παράλληλη ύπαρξη μιας, αντίστοιχης εμβέλειας, θρησκείας. Όμως, υπάρχει η εξαίρεση που επιβεβαιώνει τον κανόνα, και αυτή είναι η Κίνα. Ωστόσο, για να μην είμαστε υπερβολικοί, αυτό δεν σημαίνει ότι η Κίνα, κατά τα χιλιάδες χρόνια που διάρκεσε η ιστορία της, βρισκόταν συνεχώς εκτός θρησκευτικού κυκλώματος. Υπήρχαν πάντα κάποιοι υποτονικές θεότητες, κάποια πνεύματα, κάποιοι μισο-μάγοι και μισο-ιερείς, οι σαμάνοι, κάποια μορφή τελετουργικού που είχε σχέση κυρίως με τη λατρεία των προγόνων ή του αυτοκράτορα. Ουδέποτε, όμως, συναντάμε οργανωμένη θρησκεία αντάξια της

απέραντης χώρας ή κάποιον Θεό που να συνεγείρει τις μάξες. Αυτό που απουσιάζει τελείως είναι η έννοια κάποιου Υπέρτατου Όντος, το οποίο, υπό τη μια ή την άλλη μορφή, συναντάμε σε όλες τις θρησκείες, μονοθεϊστικές ή πολυθεϊστικές.

Διαμορφωτές της υποτονικής έστω αυτής θρησκευτικότητας της χώρας –θα έλεγε κανείς άθελά τους, γιατί και οι δύο ήταν αγνωστικιστές – υπήρξαν ο Κομφούκιος και ο Λάο Τσε. Και οι δύο γεννήθηκαν τον 6ο αιώνα π.Χ., κατά τον οποίο, για κάποιον ανεξήγητο λόγο, γεννήθηκαν όλοι σχεδόν οι μεγάλοι θρησκευτικοί και πνευματικοί αναμορφωτές του αρχαίου κόσμου.

Ο Κομφούκιος έζησε σε εποχή αναρχίας και κοινωνικής αδικίας, και δυσκολευόταν πολύ να ανεχτεί την εξαθλίωση και τη φτώχεια που κυριαρχούσε στις μεγάλες μάξες του πληθυσμού. Πίστευε ότι η μόνη λύση άρσης του κακού ήταν η ριζική αναθεώρηση του τρόπου διακυβέρνησης των λαών, η οποία μπορούσε να επιτευχθεί μόνον μέσω της ανόδου στην εξουσία ανθρωπών φωτισμένων και υπεύθυνων. Αυτούς τους ανθρώπους προσπάθησε να διαμορφώσει. Συνάντησε, όμως, μεγάλες δυσκολίες με τους αυταρχικούς πρίγκιπες της δυναστείας που κυβερνούσε τη χώρα, οι οποίοι δεν είδαν με καλό μάτι τη δημιουργία μόνιμης ομάδας επαγγελματιών-διοικητικών γραφειοκρατών.

Ο Κομφούκιος δεν είναι ούτε θρησκευτικός ηγέτης ούτε προφήτης, αλλά μάλλον ιδρυτής φιλοσοφικής σχολής. Η διδασκαλία του, εξ άλλου, δεν έχει σχέση με ιερείς, ναούς ή θυσίες, και από αυτή την άποψη μπορεί να θεωρηθεί εξαιρετικά «μοντέρνα». Στη θέση όλων αυτών υπάρχουν μόνο οι διοικητικοί γραφειοκράτες –στη σύγχρονη ορολογία θα τους ονομάζαμε «τεχνοκράτες»– και μια ηθικοπολιτική πρακτική, εκφρασμένη μέσω ενός κώδικα ηθικής συμπεριφοράς και τήρησης των εθίμων, ο οποίος διέπει το σύνολο των ανθρωπίνων δραστηριοτήτων. Στη θέση της *οντολογίας* ή της *τελεολογίας* των άλλων θρησκειών υπάρχει η έννοια της εκτέλεσης του καθήκοντος από τον άνθρωπο έναντι του κράτους και της οικογένειάς του και τίποτε άλλο. Αν καθένας συγκεντρωθεί στην άσκηση της ατομι-

κής του αρετής και κάνει σωστά τη δουλειά του, τότε αυτόματα η κοινωνία θα προοδεύσει.

Παράλληλα σχεδόν με τη διδασκαλία του Κομφούκιου γεννήθηκε στην Κίνα και ο Ταοϊσμός, από τον όρο Τάο που σημαίνει «Οδός». Διαδόθηκε και διδάχτηκε από τον ιδρυτή του, τον μυθικό Λάο Τσε, ο οποίος προηγήθηκε κατά τι του Κομφούκιου, μια και γεννήθηκε μεταξύ 570 και 600 π.Χ. Ο Λάο Τσε ήταν εξαιρετικά μορφωμένος και εργαζόταν ως αρχειοφύλακας και βιβλιοθηκάριος. Το κλασικό κείμενο της διδασκαλίας του είναι η συλλογή αφορισμών, των *Τάο Τε Κινγκ*, που έχουν ως θέμα την Οδό (Τάο) που πρέπει να διέπει τη ζωή κάθε ανθρώπου και ιδιαίτερα του ηγεμόνα. Το Τάο Τε Κινγκ διδάσκει την υποταγή, την παραίτηση από τη φιλοδοξία, το μέτρο, τη σεμνότητα και μοιάζει να είναι διδασκαλία για ώριμους ανθρώπους. Ο πραγματικός σοφός απέχει από κάθε πράξη και αφήνει τα πράγματα να συμβούν «από μόνα τους» μέσα στη φύση, χωρίς την επίδραση νόμων, κανονισμών, κωδίκων και τελετουργικών. Ορθός, λοιπόν, δρόμος για τον συνετό ηγεμόνα είναι να αφεθεί στην καθοδήγηση του Τάο και να απελευθερωθεί από τους εγωισμούς του. Ο ηγεμόνας απέχει από κάθε περιττή επέμβαση στην προδιαγεγραμμένη πορεία των πραγμάτων και με τον τρόπο αυτόν ενεργεί διά της «απραγμοσύνης».

Πορεία προς τα δυτικά

Οι θνητοί θεοί του Νεΐλου

Βαδίζοντας τώρα προς τα δυτικά, με αφετηρία πάντοτε τη Μεσοποταμία, θα περάσουμε πρώτα από την αιγυπτιακή Αίγυπτο. Μπορεί, χάρη και στον μαζικό τουρισμό, να είμαστε σήμερα εξοικειωμένοι με τα νεκρικά ευρήματα, τις λαμπρές εγχάρακτες παραστάσεις και τα ιερογλυφικά της εποχής των Φαραώ, ωστόσο η ουσία και η βαθύτερη φύση της αιγυπτιακής θρησκείας παραμένει μυστηριώδης και δυσερμήνευτη: η αλήθεια που κρυβόταν

πίσω από την υποτιθέμενη θεία φύση των Φαραώ, η σύνθεση των πολλαπλών θεϊκών πανθέων και η αντίστοιχη δομή των μύθων, οι αντιλήψεις για τον θάνατο και τη μέλλουσα ζωή, το τελετουργικό και τα ποικίλα καθήκοντα των ιερέων, οι διάφοροι μύθοι για τη θεογονία, τους οποίους έπλαθαν οι ιερείς των ναών των μεγάλων πόλεων –όπου ο κάθε ναός αποτελούσε ιδιαίτερο θρησκευτικό κέντρο, συχνά με τη δική του «αποκλειστική» θεογονία–, και πλήθος άλλα στοιχεία συνθέτουν τη μεγάλη μάζα των αναπάντητων μυστηριακών ερωτημάτων που ταλανίζουν τους ειδικούς.

Ενδιαφέρον, πάντως, είναι ότι η παλαιότατη αιγυπτιακή θρησκευτική παράδοση, ενώ είναι συντηρητική και αρνητική προς οποιαδήποτε μεταβολή, είναι και αυτή μυστικά προσανατολισμένη προς ένα τέλειο και πανίσχυρο Ον, το οποίο είναι πέραν των αισθήσεων, πέραν της παρούσας ζωής, πέραν του πλήθους των «κοινών» θεών. Για το μοναδικό, όμως, αυτό Ον δεν γνωρίζουμε σήμερα τίποτα. Μήπως είναι ένας ακόμη απόηχος ενός παμπάλαιου μονοθεϊσμού χαμένου στα βάθη των αιώνων;

Κρήτη

Τετρακόσια μόλις ναυτικά μίλια βορειοδυτικά από τις εκβολές του Νείλου, η Κρήτη λούζεται στο Κρητικό πέλαγος.

Η αρχαιολογική σκαπάνη έφερε στο φως ίχνη αυτόχθονων κατοίκων από την πέμπτη χιλιετία π.Χ. Γύρω στο 2500 π.Χ., η Κρήτη καταλαμβάνεται από αποίκους προερχομένους από τον Νότο ή την Ανατολή. Οι κατακτητές γνωρίζουν την επεξεργασία του χαλκού και του ορείχαλκου και ο αρχαιολόγος Άρθουρ Έβανς, ο οποίος πραγματοποίησε από το 1900 έως το 1939 ανασκαφές στην Κνωσό, ονόμασε τον πολιτισμό τους Μινωικό, από τον μυθικό βασιλιά Μίνωα, επί των ημερών του οποίου, σύμφωνα με την παράδοση, κατασκευάστηκε ο Λαβύρινθος.

Οι Κρήτες της Μινωικής περιόδου ήταν σίγουρα ναυτικοί και το πιθανότερο είναι ότι είχαν διδαχτεί τη ναυτική τέχνη από τους Φοίνικες. Κατασκεύαζαν σχετικά μικρά σκάφη –από 15 έως 21